

رویکردهای نظریه‌پردازی آیات تصمیم‌گیری در منابع مدیریت اسلامی*

امیرعلی لطفی* و عبداله‌اشم میرزا**

چکیده

تصمیم‌گیری، جوهره و قلب وظایف مدیریت و سازمان است؛ به گونه‌ای که در دانش مدیریت به طور گسترده مورد بحث قرار گرفته و در مدیریت اسلامی نیز آثاری نگاشته شده است. با تحقیقات انجام شده در آثار انتشار یافته اعم از کتاب‌ها، مقاله‌ها و مجله‌های علمی، می‌توان آیات مورد استناد محققان در موضوع تصمیم‌گیری را جمع‌آوری و طبقه‌بندی کرد که در این پژوهش صورت گرفته است. هدف این پژوهش، تعیین «کمیت»، «کیفیت» و سطح تحلیل «استنادات قرآنی تصمیم‌گیری» در منابع مدیریت اسلامی است. این تحقیق با استفاده از نرم‌افزارهای نمایه مجلات و سامانه‌های جست‌وجوگر کتابخانه‌ای و با روش فرا تحلیل انجام شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که از نظر «کمیت» حجم زیادی از آیات در سی منبع به موضوع تصمیم‌گیری استناد شده و از نظر «موضوعی» با احتساب موارد تکراری، ۱۰۴ عنوان در منابع مذکور از آیات استخراج شده که در این نوشتار به ده عنوان اصلی طبقه‌بندی گردیده است؛ اما از نظر سطح تحلیلی و تولید «نظریه قرآنی»، مباحث در سه سطح، تحلیل شده‌اند که اغلب آیات استنادی در سطح تأییدی و تطبیقی قرار دارند و در سطح نظریه‌پردازی تقریباً می‌توان گفت وارد بحث نشده‌اند. از نظر نگارنده، نظریه‌پردازی در این منابع با رویکرد قرآنی صورت نگرفته و غالباً مطالب استنادی در حد تأیید و تطبیق مطرح شده‌اند؛ بنابراین نظریه‌پردازی در حوزه تصمیم‌گیری از منظر قرآن انجام نشده است.

واژگان کلیدی: قرآن، آیات تصمیم‌گیری، مدیریت اسلامی، نظریه‌پردازی.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۴/۱۰ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۶/۲۵.

*. استاد همکار جامعه المصطفی العالمیه Lotfi_64aal@yahoo.com

** دانش پژوه دکتری قرآن و علوم (گرایش مدیریت)، جامعه المصطفی العالمیه (نویسنده مسئول) mirzoh@yahoo.com

مقدمه

با توجه به اهمیت و نقش تصمیم‌گیری در مدیریت، تصمیم‌گیری به عنوان یکی از مهم‌ترین وظایف مدیریت در سازمان مطرح است؛ لذا «تصمیم‌گیری» از موضوعاتی است که در دانش مدیریت از سوی دانشمندان به تفصیل مورد بحث قرار گرفته و نظریه و الگوهای گوناگونی ارائه شده است. در جامعه اسلامی قرآن کریم به عنوان سند و کتاب جامع هدایت و مدیریت انسان و جامعه مطرح است و هر مسئله و موضوعی در چنین جامعه‌ای باید مبتنی بر فرهنگ قرآنی مورد بحث و بررسی قرار گیرد. دانشمندان اسلامی در آثار و نوشته‌های خود به ویژه در عصر حاضر درباره تصمیم‌گیری، مطالبی را به طور کلی تحت عنوان تصمیم‌گیری از دیدگاه اسلام بیان نموده‌اند؛ اما به نظر می‌رسد کار علمی جامعی در این زمینه صورت نگرفته و نظریه قرآنی در تصمیم‌گیری ارائه نشده است؛ بنابراین، باید این موضوع را بر قرآن کریم عرضه و از آن استنتاج نمود و پاسخ قرآن را در این موضوع جویا شد. بر همین اساس، در این پژوهش به بررسی آیات و مستندات قرآنی تصمیم‌گیری در منابع مدیریت اسلامی پرداخته تا «کمیت» و «کیفیت» مباحث قرآنی تصمیم‌گیری و جایگاه «نظریه‌پردازی» بر اساس آیات تبیین و تحلیل شود.

تبیین «تصمیم‌گیری» مبتنی بر آموزه‌های قرآن کریم نیاز اساسی‌ای است که در بین پژوهش‌های مدیریتی با رویکرد قرآنی کمتر به آن پرداخته شده یا خیلی کلی در ضمن مباحث دیگر اشاره‌وار مورد بحث قرار گرفته است؛ بدین جهت، مسئله اصلی در نوشتار حاضر عبارت است از: اینکه «کمیت»، «کیفیت» و «سطح تحلیل» آیات و مستندات قرآنی تصمیم‌گیری در منابع مدیریت اسلامی و قرآنی چگونه است. و از دیدگاه نظریه‌پردازی و تولید نظریه در چه حد و جایگاهی قرار دارد؟

مفهوم‌شناسی تصمیم‌گیری

«تصمیم» در لغت به معنای قصد، اراده (دهخدا، لغت‌نامه ۱۳۷۷: ۵/ ۶۷۷۵) است، اما در قرآن کریم به جای این واژه کلمه «عزم» به کار رفته است که با مشتقاتش مجموعاً نه مرتبه در آیات ذکر شده است (ر.ک: احقاف/ ۳۹؛ بقره/ ۲۳۵؛ محمد/ ۲۱؛ آل عمران/ ۱۸۶؛ لقمان/ ۱۷؛ شوری/ ۴۳؛ طه/ ۱۱۵؛ آل عمران/ ۱۵۹؛ بقره/ ۲۲۷). «عزم» و «عزيمة» به معنای تصمیم و پیمان قلبی بر انجام و گذراندن کار است (راغب اصفهانی، المفردات فی

غریب القرآن، ۱۴۱۲: ۵۶۵). از نظر برخی لغت‌شناسان «عَزَمَ» به معنای قصد، اراده و تصمیم است. در آیات «فَإِذَا عَزَمْتَ...» (آل عمران / ۱۵۹) و «وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ...» (بقره / ۲۲۷) عزم به معنای تصمیم و ثبات است؛ یعنی در او بر حفظ عهد، تصمیم و استقامت نیافتیم و «عزم» در عبارت «عزم الامور» (لقمان / ۱۷؛ شوری / ۴۳) به معنای معزوم است؛ یعنی صبر از کارهایی است که باید بر آن تصمیم گرفت و خویشتن‌دار بود (قرشی، قاموس القرآن، ۱۳۷۱: ۴ / ۳۴۵). از نظر ابن منظور واژه «عَزَمَ» به معنای کوشش و تلاش است و عبارت «عزم علی الامر» به معنای اراده انجام فعل را کردن است (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴: ۱۲ / ۳۹۹). از نظر برخی دیگر این واژه یک اصل دارد و آن عبارت است از: «قصد جازم»، یعنی مرتبه شديده از قصد، در حالی که قصد قبل از اراده است؛ بنابراین، قصد جازم چیزی است شدید و مورد تأکید از نظر کیفی و از نظر استمرار و تداوم داشتن به گونه‌ای است که موجب تحقق اراده عمل و سبب ادامه آن می‌شود و اجتهاد، صبر و استقامت از لوازم «عزم» و آثار آن است (مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن، ۱۴۳۰: ۸ / ۱۴۶).

بنابراین با توجه به معانی یاد شده در مورد واژه «عزم»، می‌توان نتیجه گرفت که این واژه در مجموع به سه معنا در قرآن کریم به کار رفته است: ۱. به معنای تصمیم گرفتن و قصد کردن؛ ۲. لازم شدن، قطعی شدن و مسلم شدن؛ ۳. استقامت داشتن، متزلزل نبودن و اراده ثابت داشتن.

در اصطلاح تصمیم‌گیری (Decision making) رکن اساسی وظایف و فعالیت‌های مدیریتی است و راه رسیدن به اهداف سازمانی را بیان می‌کند. با توجه این مسئله از سوی دانشمندان مدیریت، تعاریف مختلفی برای «تصمیم‌گیری» بیان شده است از جمله: «برگزیدن یک راه کنش از میان راه‌چاره‌ها» (هرولد کنتز، اصول مدیریت، ۱۳۸۵: ۳۰۲)، «انتخاب یک راه از میان راه‌های مختلف» (الوانی: مدیریت عمومی، ۱۳۸۹: ۱۹۹)، «فرایند گزینش مطلوب‌ترین یا منطقی‌ترین شکل در حل یک مسئله یا در نیل به یک هدف» (لوید جی، تصمیم‌گیری در بخش دولتی، ۱۳۷۲: ۳۷)، «فراگردی که از طریق آن، راه حل مسئله معینی انتخاب می‌گردد.

این فراگرد انتخاب مشتمل بر مجموعه فعالیت‌هایی است که به گزینش یک راهکار از مجموع ۵۱ راهکارهای بدیل منجر شود» (رضائیان، مبانی سازمان و مدیریت، ۱۳۹۰: ۱۵۵) و یا به بیان ساده، تصمیم‌گیری عبارت است از: «فرایند یافتن و انتخاب یک سلسله عملیات برای حل یک مشکل معین» (پاریزی، سازمان و مدیریت از تئوری تا عمل، ۱۳۹۳: ۲۲۴).

براین اساس، می‌توان گفت تصمیم‌گیری فرایندی است آگاهانه و مبتنی بر اراده و اختیار تصمیم‌گیرنده که با کمک دانش، تجربه و استفاده از خرد جمعی محقق خواهد شد و آیات قرآن کریم نیز به این مسئله اشاره نموده و به آن تأکید نموده است (ر.ک: بقره/ ۲۳۳؛ آل عمران/ ۱۵۹؛ نمل/ ۳۲؛ شوری/ ۳۸؛ زمر/ ۱۸-۱۷).

پیشینه

با بررسی‌های صورت گرفته ذیل عنوان «تصمیم در آیات قرآن» و «آیات تصمیم‌گیری»، تنها یک اثر نزدیک به موضوع به دست آمد که با عنوان «مروری بر ادبیات تحقیق تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی» در فصلنامه مصباح شماره دوازدهم منتشر شده است. البته موضوع مقاله مذکور عام بوده و به بررسی «تصمیم‌گیری» در منابع مدیریت اسلامی پرداخته و خاص آیات قرآن نیست و اغلب مطالب آن، روایی است تا قرآنی (ر.ک: مردمی، فصلنامه مصباح، ۱۳۷۳ش، ۱۲/ ۱۳۹-۱۵۲). همین طور در پیشینه‌های پایان‌نامه‌های نوشته شده با موضوع تصمیم‌گیری از دیدگاه اسلام به پیشینه تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی اشاره شده است، اما موضوع این پژوهش، بررسی پیشینه تصمیم‌گیری به صورت عام در منابع اسلامی اعم از آیات، روایات و دیگر منابع دینی نیست، بلکه موضوع آن بررسی استنادات قرآنی تصمیم‌گیری در منابع مدیریت اسلامی است که مشتمل قلمرو موضوعی آیات، حجم و تعداد آیات استنادی و جنبه‌های نظریه‌پردازی در آیات تصمیم‌گیری است؛ بنابراین، خلأ پژوهشی با توجه به اهداف سه‌گانه پژوهش (کمیت، کیفیت موضوعات و نظریه‌پردازی) در این زمینه از طرف نویسنده احساس شده و بر این اساس تحقیق و بررسی موضوع در چارچوب مذکور از اهداف این نوشتار است.

منابع پژوهشی

منابع ذیل از میان ده‌ها منبع در مدیریت اسلامی انتخاب شده است. علت انتخاب این سی منبع نیز وجود داشتن عناوین و موضوعات تصمیم‌گیری و استناد به آیات قرآن کریم در موضوعات و عناوین مذکور است؛ لذا حجم منابع مورد بررسی چندین برابر منابع موجود است که پس از بررسی و عدم وجود عناوین و موضوعات تصمیم‌گیری مستند به آیات قرآن کریم، این منابع از محدوده پژوهش خارج شده است.

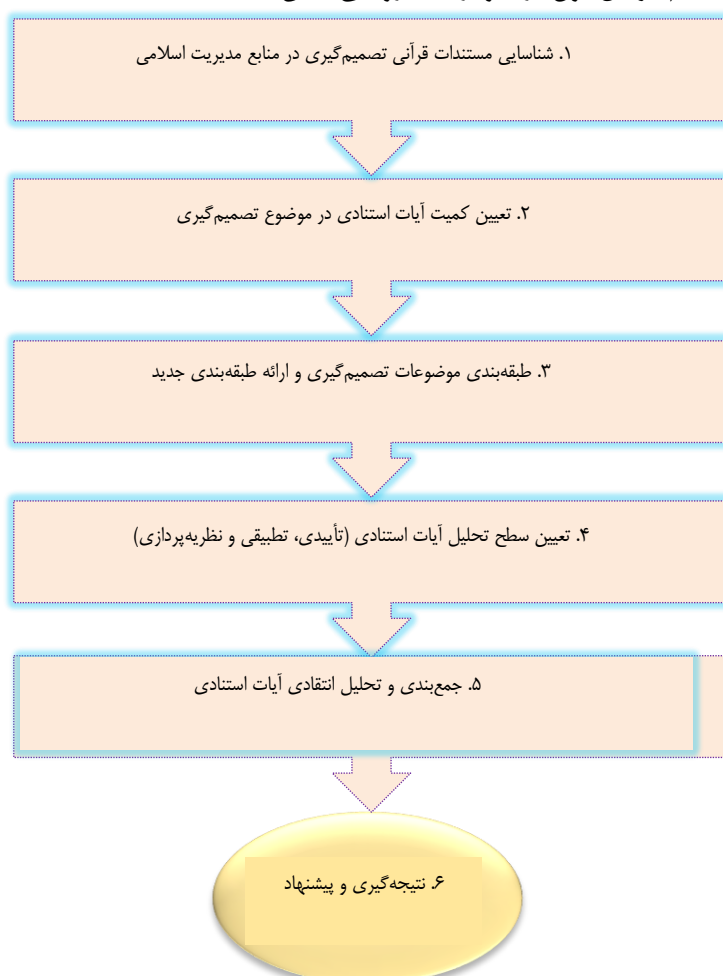
۱. الادارة الرشيدة، عنان شيخ الارض، احمد عبدالسلام دباس، بيروت: دارالفكر، ۱۴۲۳ق.
۲. اصول الإدارة من القرآن و السنة، جميل جودت ابوالعنين، بيروت، دار و مكتبة الهلال، ۲۰۰۲م.
۳. تصمیم‌گیری در جامعه اسلامی، علی خوش‌خو، بی.جا، بی.تا.
۴. تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی (مباحثی از مدیریت اسلامی)، عبدالله جاسبی، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۵ش.
۵. تصمیم‌گیری شورایی، تألیف گروه توسعه فن‌آوری جامعه المصطفی ﷺ العالمیه، ۱۳۸۸ش.
۶. تصمیم‌گیری و تعیین خط و مشی دولتی، سید مهدی الوانی، تهران: سمت، چاپ ششم، ۱۳۷۷ش.
۷. تصمیم‌گیری، رهبری و ارتباطات اثربخش در قرآن بر اساس داستان سلیمان و ملکه سبا (مقاله)، علی نقی امیری، مجموعه مقالات، ۱۳۸۹ش.
۸. درآمدی بر تأثیر مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی بر تصمیم‌گیری (مقاله)، سیدعلی علوی، مجله اندیشه مدیریت شماره ۱ ۱۳۸۶ ش.
۹. سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام رهبری و مدیریت اسلامی از دیدگاه عقل و وحی (مقاله)، فاضلی، (مجموعه مقالات).
۱۰. سیره مدیریتی (سیره نبوی منطق عملی) مصطفی دلشاد تهرانی، تهران: انتشارات دریا، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش.
۱۱. سبصد نکته در مدیریت اسلامی بر اساس تفسیر نور، محسن، قرائتی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات اوقاف، چاپ پنجم، ۱۳۹۱ش.
۱۲. قرآن و مدیریت راستین، محمدجواد علیزاده، ۱۳۷۷ش.
۱۳. قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، گردآورنده محسن عباس نژاد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، مشهد، ۱۳۸۴ش.
۱۴. مبانی سیاست در اسلام، عیسی ولایی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۷ش.
۱۵. مدیران جامعه اسلامی، علیرضا علی‌آبادی، تهران، انتشارات رامین، ۱۳۷۲ ش.
۱۶. مدیریت از دیدگاه قرآن و حدیث، سیداحمد خاتمی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰ش.

۱۷. مدیریت از منظر کتاب و سنت، سیدصمصام الدین قوامی، مرکز تحقیقات علمی خبرگان خبری، ۱۳۸۳ ش.
۱۸. مدیریت اسلامی (مدل‌ها و موانع تحقق آن در جامعه و سازمان‌ها)، حسن عابدی جعفری، حمیدرضا معصومی مهر، حمیدرضا قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ ش.
۱۹. مدیریت اسلامی محمدحسن نبوی، چاپ سوم، ۱۳۷۶ ش.
۲۰. مدیریت اسلامی، غلامحسین حیدری تفرشی، اراک: ناشر: نویسنده، ۱۳۸۶ ش.
۲۱. مدیریت اسلامی، محمدرضا، سرمدی، دانشگاه پیام نور، چاپ نهم، ۱۳۸۲ ش.
۲۲. مدیریت اسلامی، محمدحسین ابراهیمی، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۹ ش.
۲۳. مدیریت اسلامی، مسعود احمدی، تهران: نشر ویرایش، ۱۳۸۳ ش.
۲۴. مدیریت در اسلام، پیروز، علی آقا، ابوطالب خدمتی، عباس شفیع، سید محمود بهشتی نژاد، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ پنجم، ۱۳۸۶ ش.
۲۵. مدیریت رشد، طاهره مسلمی زاد، مشهد، انتشارات تاسوعا، ۱۳۷۹ ش.
۲۶. مدیریت علوی، ابوطالب خدمتی، علی آقا پیروز، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱ ش.
۲۷. مدیریت و فرماندهی در اسلام، آیت الله مکارم شیرازی، انتشارات هدف، چاپ هشتم، ۱۳۷۰ ش.
۲۸. مطالعه تطبیقی اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام (مقاله) اصغر مشبکی، (مجموعه مقالات)
۲۹. معیارهای تصمیم‌گیری در مدیریت دانشگاه اسلامی از منظر آموزه‌های دینی، (مقاله) رضوان نوری علویجه، مجله مدیریت در دانشگاه اسلامی، شماره ۲، ۱۳۹۱ ش.
۳۰. نگرشی بر مدیریت اسلامی، سیدرضا تقوی دامغانی، تهران سازمان تبلیغات اسلامی، مرکز چاپ و نشر ۱۳۶۹ ش.

اهداف و مراحل طرح تحقیق

- با توجه به ارکان و اهداف این پژوهش، در حقیقت در این بررسی و کاوش به دنبال کسب اهداف و مراحل شش‌گانه زیر خواهیم بود:
۱. شناسایی مستندات قرآنی محققان مدیریت اسلامی در مسئله تصمیم‌گیری؛

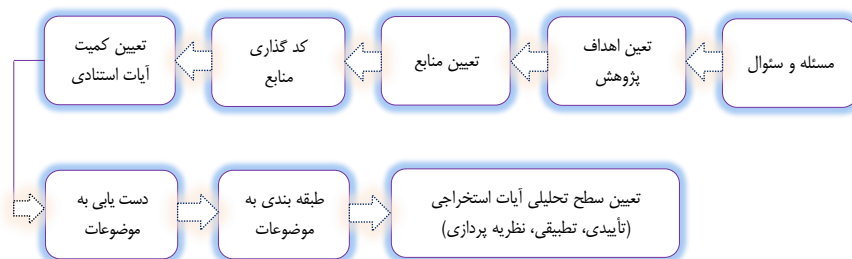
۲. تعیین کمیت آیات استنادی در مسئله تصمیم‌گیری؛
 ۳. طبقه‌بندی آیات به تفکیک موضوعات اصلی؛
 ۴. تعیین سطح تحلیل و استناد به آیات (تأییدی، تطبیقی، نظریه‌پردازی)؛
 ۵. جمع‌بندی و تحلیل انتقادی استنادات قرآنی؛
 ۶. نتیجه‌گیری و پیشنهادها.
- روند انجام مراحل فوق در نمودار ۱ به روشنی تبیین شده است.

چنان که ملاحظه می‌شود، در نوشتار حاضر به ترتیب، ابتدا «کمیت» آیات استنادی در زمینه تصمیم‌گیری با توجه به منابع مورد نظر جمع‌آوری می‌شود. و در مرحله بعد، موضوعات و عناوین استخراجی از آیات از منابع به صورت جدول و نمودار تبیین شده و با طبقه‌بندی جدید و تلفیق برخی موضوعات ارائه می‌شود. در مرحله آخر با توجه به آیات استنادی و موضوعات استخراجی، از نظر سطح تحلیلی به موضوع نگاه خواهد شد تا جایگاه نظریه‌پردازی و تولید نظریه بر اساس منابع مذکور تبیین گردد.

روش پژوهش

روش و شیوه این پژوهش از نظر گردآوری کتابخانه‌ای است و از نظر تحلیلی، مبتنی بر روش فرا تحلیل می‌باشد؛ از این رو، در بررسی موضوع «تصمیم‌گیری»، کتب و مقالات مدیریت اسلامی به عنوان منابع اصلی پژوهش به شمار می‌آید؛ لذا آیات «تصمیم‌گیری»، از آنها استخراج شده و پس از دسته‌بندی و طبقه‌بندی با روش فرا تحلیل به تجزیه و تحلیل آیات و داده‌های منابع مدیریت اسلامی پرداخته می‌شود و در پی آن، آیه‌های مرتبط به هر یک از آنها را شناسایی و به روش فرا تحلیل تجزیه و تحلیل می‌گردد. روش فرا تحلیل رویکرد ویژه‌ای به مرور ادبیات پژوهش یک موضوع است که مطالعات تجربی در ادبیات پژوهش را مرور و تلفیق می‌کند (ر.ک: دانایی‌فرد، استراتژی‌های نظریه‌پردازی، ۱۳۹۲: ۱۵۰). براساس این روش، هنگامی که در باره یک موضوع خاص - برای مثال تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی - تحقیقات متعددی صورت گرفته باشد، می‌توان همه آن تحقیقات را مجدداً مورد مطالعه قرار داد و با یکدیگر مقایسه کرد و به نتیجه رسید، تفاوت این نوع تحقیق با تحقیقات دیگر در این است که جامعه آماری در این گونه پژوهش‌ها، تحقیقات قبلی است و واحد تحقیق آن، هر یک از تحقیقات اولیه و مستقل پیشین است. در این نوع تحقیق به اطلاعاتی دست پیدا می‌کنیم که اطلاعات اولیه موجود در پژوهش‌های گذشته، آن را نشان نمی‌دهد (ر.ک: رضوانی، روش تحقیق در مدیریت، ۱۳۹۰: ۱۰۱) به طوری که با فیش‌برداری از منابع مدیریت اسلامی به توصیف و تحلیل یافته‌های پژوهش با توجه به اهداف تحقیق پرداخته می‌شود. فرایند و مراحل این نوع تحقیق در نمودار ۲ به خوبی ترسیم شده است.

نمودار ۲: الگوی فرایند روش انجام مقاله

بنابراین با توجه به نمودار ۲، مسئله پژوهش به سؤال مقاله تبدیل می‌شود. در مرحله بعد، اهداف معین شده در طرح پژوهش (کمیت، کیفیت و نظریه‌پردازی در آیات تصمیم‌گیری) مد نظر قرار می‌گیرد و فیش‌برداری با توجه به اهداف مذکور از منابع مدیریت اسلامی انجام می‌گیرد. پس از بررسی منابع کدگذاری می‌شود. در مرحله بعد کمیت آیات روشن می‌گردد و پس از آن موضوعات و عناوین مطرح شده با توجه به آیات قرآن کریم به صورت جدول ذکر می‌شود. در مرحله بعدی طبقه‌بندی جدیدی از موضوعات مطروحه انجام می‌گیرد و در مرحله آخرین، تحلیل موضوع تصمیم‌گیری در آیات قرآن در منابع مذکور، از دیدگاه نظریه‌پردازی و تولید نظریه قرآنی مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرد.

تعیین کمیت آیات استنادی در موضوع تصمیم‌گیری

درباره «کمیت» آیات مورد استناد در منابع بررسی شده، آمار قابل ملاحظه از آیات به دست آمد. البته ذکر این نکته نیز ضروری است که تکرار آیات در منابع مختلف زیاد است که به صورت جدول کمیت آیات استفاده شده در موضوع تصمیم‌گیری در منابع مورد نظر نشان داده می‌شود. در جدول ذیل تنها منابعی ذکر می‌شوند که در آنها به آیات تصمیم‌گیری اشاره شده است؛ لذا منابعی که در آنها به آیات تصمیم‌گیری استناد نشده است، در این جدول نیامده است.

ردیف	سوره	آیات استنادی	سوره	ردیف
۱	بقره	۲۸۹، ۲۵۷، ۲۴۶، ۲۳۳، ۲۲۷، ۲۱۶، ۱۸۹، ۱۵۵، ۱۲۷	۲۳	عنکبوت
۲	آل عمران	۱۸۶، ۱۶۰، ۱۵۹، ۱۵۵، ۱۲۲	۲۴	روم
۳	نساء	۸۴، ۸۱	۲۵	لقمان
۴	مائده	۱۱، ۲، ۱۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۱۲، ۹۴	۲۶	احزاب
۵	انعام	۵۰، ۷۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۱۱۲	۲۷	صافات
۶	اعراف	۴، ۵۹، ۴۵، ۱۱۵، ۱۱۶	۲۸	زمر
۷	انفال	۶۱، ۱۲، ۶۶	۲۹	شوری
۸	توبه	۵۱، ۴۸، ۳۸	۳۰	احقاف
۹	یونس	۳۶، ۶۲، ۷۱، ۸۵	۳۱	محمد
۱۰	هود	۱۲۳، ۸۸	۳۲	فتح
۱۱	یوسف	۶، ۳۹، ۴۳، ۱۱۱	۳۳	حجرات
۱۲	ابراہیم	۱۱، ۱۲	۳۴	نجم
۱۳	نحل	۴۳، ۹۸، ۹۹	۳۵	مجادله
۱۴	اسراء	۵۷، ۶۳	۳۶	تغابن
۱۵	کهف	۲۸، ۳۰، ۷۱، ۲، ۷۹	۳۷	طلاق
۱۶	طه	۹۴، ۱۱۵، ۱۲۴	۳۸	ملک
۱۷	تنبیه	۸۹	۳۹	جن
۱۸	حج	۴۷، ۶۲	۴۰	نازعات
۱۹	فرقان	۵۷، ۵۸، ۵۹	مجموع سوره ها	مجموع آیات
۲۰	شمره	۲۱۴، ۲۱۷	مجموع آیات استناد شده ۱۱۹ آیه است	چهل سوره است
۲۱	نمل	۸۸، ۸۹، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹		
۲۲	قصص	۵		

جدول ۱: کمیت آیات استنادی در موضوع تصمیم‌گیری در منابع بررسی شده

تطبیق آیات با عناوین و موضوعات تصمیم‌گیری منابع مدیریت اسلامی

بررسی‌ها و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در منابع مدیریت اسلامی، با استناد به آیات قرآن کریم، عناوین و موضوعات مختلفی در حوزه تصمیم‌گیری استخراج و ارائه شده است که در جدول شماره دو این موضوعات بیان می‌شود. عناوین و موضوع به صورت کامل اعم از تکراری و غیر تکرار در جدول قرار می‌گیرند. همین طور منابع بر اساس کدهایی که در پیشینه برای هر منبع قرار داده شده است.

جدول ۲: عناوین و موضوعات تصمیم‌گیری در منابع مدیریت اسلامی

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
۱	بررسی و درک مسئله (شناخت مشکل، نیاز و فرصت)	اسراء/۳۶	۲۴
۲	تعریف مسئله	بقره/۲۱۶	
۳	احساس یا ادراک مشکل	کهف/۶۷	
۴	ارزیابی راه حل‌ها و انتخاب بهترین راه حل	زمر/۱۷-۱۸	
۵	عدم شناخت ریشه اصلی مسئله	کهف/۷۱	

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
۶	مثال و نمونه تصمیم‌گیری	اعراف/۱۱۵-۱۱۶ نمل/۳۹-۴۰	۲
۷	امور غیرقابل تصمیم‌گیری	احزاب/۳۶	
۸	تصمیم منطقی (تصمیم‌گیری عقلایی)	زمر/۱۷-۱۸ بقره/۲۶۹	
۹	تفکر منطقی خلاق (در تصمیم‌گیری)	انعام/۷۶-۷۹	
۱۰	جست‌وجوی حقیقت (در تصمیم‌گیری)	یونس/۳۶ فرقان/۵۹	
۱۱	مشورت در تصمیم‌گیری	آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸	
۱۲	ضرورت مشارکت افراد در تصمیم‌گیری	نمل/۳۲ صافات/۱۰۲	
۱۳	مشورت از لوازم تصمیم‌گیری	آل عمران/۱۵۹	۱۹
۱۴	اصل درایت در تصمیم‌گیری	نمل/۲۱	۷
۱۵	فرهنگ مشورت و گزارش اولیه در بیان	نمل/۲-۳۱	
۱۶	طلب مشورت در ارائه راه‌حل‌ها	نمل/۳۲	
۱۷	مشورت و حق تصمیم	آل عمران/۱۵۹، نمل/۳۳	
۱۸	عدم تعجیل در تصمیم‌گیری	نمل/۳۴	
۱۹	ضرورت تکمیل اطلاعات	نمل/۳۵	
۲۰	بهره‌گیری هر چه بیشتر از مشاوره	آل عمران/۱۵۹	
۲۱	مشورت گرفتن و کمک فکری گرفتن	مائده/۲ آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸	۱۲
۲۲	اصل مشورت	آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸ نمل/۲۹-۳۵	۱۷
۲۳	لزوم مشورت و عدم لزوم تبعیت از اکثریت مشاوران	آل عمران/۱۵۹	
۲۴	لزوم پیروی از اکثریت مشاوران	آل عمران/۱۵۹، شوری/۳۸	
۲۵	سبک تصمیم‌گیری دستوری و تکلیف‌گرا	انعام/۵۰	
۲۶	سبک تصمیم‌گیری ترغیبی (مشاورتی)	آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸	

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
۲۷	اهمیت تصمیم‌گیری	آل عمران/ ۱۵۹	۱۵
۲۸	موانع تصمیم‌گیری: ترس و وحشت از نتایج تصمیم‌ها	یونس/ ۶۲	
۲۹	نقش ارزش‌ها در خط و مشی‌گذاری عمومی: مشورت و توکل	شوری/ ۳۸ زمر/ ۱۸ آل عمران/ ۱۵۹ نمل/ ۳۲-۳۳ اعراف/ ۸۹ یونس/ ۷۱ احزاب/ ۳ آل عمران/ ۱۲۲ یونس/ ۸۴-۸۵ مائده/ ۲۳ نحل/ ۹۸-۹۹ آل عمران/ ۱۵۹-۱۶۰	۶
۳۰	عطوفت، مشورت، توکل	آل عمران/ ۱۵۹	۱۱
۳۱	توجه به عوارض و پیامدهای تصمیم‌گیری	طه/ ۹۴	
۳۲	پیامدهای تصمیم	فتح/ ۲۵	
۳۳	تفویض تصمیم‌گیری	نازعات/ ۵	
۳۴	توکل بر خدا در کنار فکر و مشورت در تصمیم‌گیری	آل عمران/ ۱۵۹	
۳۵	توجه به توان اجرایی در تصمیم‌گیری	توبه/ ۲۸	
۳۶	ضرورت توجه به نتایج تصمیم‌گیری	اعراف/ ۴	
۳۷	استقلال رأی مدیر در تصمیم‌گیری	حجرات/ ۷	
۳۸	قاطعیت در تصمیم‌گیری	بقره/ ۱۴۷	
۳۹	تغییر قوانین در شرایط مقتضی	انفال/ ۶۶	
۴۰	اجتناب از اجابت درخواست‌های نا به جا در تصمیم‌گیری	حج/ ۴۷	
۴۱	ضرورت تعدد منابع اطلاعاتی تصمیم‌گیری	حجرات/ ۶	
۴۲	عدم اعتماد به هر گزارش در تصمیم‌گیری	توبه/ ۴۸	
۴۳	اجتناب مدیر از زودباوری در تصمیم‌گیری	حجرات/ ۶	

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
۴۴	طبقه بندی اطلاعات برای تصمیم گیری	جن/۲۶-۲۷	
۴۵	اجتناب از شایعات بی اساس برای تصمیم گیری در سازمان	اسراء/۳۶	
۴۶	اطلاعات مهم در اختیار افراد گزینش شده قرار دادن در تصمیم گیری	یوسف/۶	
۴۷	نقش مشورت در تصمیم گیری	آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸	۲۳
۴۸	شرایط تصمیم گیری: آگاهانه بودن تصمیم ها	اسراء/۳۶	۲۱
۴۹	شرایط تصمیم گیری: اصل مشاوره در تصمیم گیری	شوری/۳۸	
۵۰	چگونگی استفاده از اطلاعات به دست آمده در تصمیم گیری	نجم/۲۸	
۵۱	مشورت کردن موجب تقویت روحیه	مائده/۲، آل عمران/۱۵۹، احزاب/۳۶	
۵۱	مشاوره (عقل جمعی و گروهی، نه فردی)	آل عمران/۱۵۹ شوری/۳۸ زمر/۱۷-۱۸	۹
۵۳	مراحل تصمیم گیری: ۱. مشاوره جویی و نظرخواهی، ۲. تصمیم گیری، ۳. توکل بر خدا	آل عمران/۱۵۹	۲۸
۵۴	مشورت و عدم فردگرایی	آل عمران/۱۵۹ انبیا/۸۹ یوسف/۴۳ نمل/۳۲ شوری/۳۸	۱
۵۵	دیدگاه جامع در تصمیم گیری	نحل/۴۳	
۵۶	صداقت، صراحت و آزادی اندیشه نظرخواهی و مشاوره جویی در تصمیم گیری	احزاب/۷۰	
۵۷	تصمیم گیری بر اساس اندیشه صاحب نظران	زمر/۹	۱۸
۵۸	سطوح تصمیم گیری (نبوت، امامت و ولایت)	آل عمران/۱۵۹	
۵۹	جایگاه تصمیم گیری در مدیریت	آل عمران/۱۵۹	۱۰
۶۰	کسب اطلاعات برای تصمیم گیری	اسراء/۳۶	

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
۶۱	اصل تصمیم‌گیری: حفظ جهت در تصمیم‌گیری‌ها	کهف/۲۸ یوسف/۳۹	
۶۲	اصل تصمیم‌گیری: یافتن بهترین راه	بقره/۱۸۹	
۶۳	توکل در تصمیم‌گیری	طلاق/۳ و...	
۶۴	توجه به کیفیت امور در تصمیم‌گیری	ملک/۲ و...	
۶۵	مشورت در تصمیم‌گیری	شوری/۳۷-۳۸	
۶۶	شرایط تصمیم‌گیری: ضرورت تصمیم‌گیری آگاهانه	اسراء/۳۶	۱۵
۶۷	مراحل تصمیم‌گیری دقیق	مائده/۴۲ و...	
۶۸	شرایط و ویژگی‌های هدف‌ها در تصمیم‌گیری	حج/۶۲	
۶۹	ویژگی‌های اخلاقی مدیر: داشتن توکل	ابراهیم/۱۲	
۷۰	وظایف عمومی مدیر صبر و قاطعیت	احقاف/۳۵	
۷۱	اصول مدیریت: اصل توکل	آل عمران/۱۵۹	
۷۲	تصمیم‌گیری در مدیریت: تصمیم‌گیری قاطع	آل عمران/۱۵۹	
۷۳	عوامل کلیدی موفقیت مدیر: مشورت و حدود آن	آل عمران/۱۵۹	
۷۴	مبانی تصمیم‌گیری در مدیریت	طه/۱۱۵	۴
۷۵	مشورت و حدود آن	آل عمران/۱۵۹	
۷۶	ویژگی‌های تصمیم‌گیری: ثبات پایدار و قاطعیت در تصمیم‌گیری	لقمان/۱۷	
۷۷	ویژگی‌های تصمیم‌گیری: توکل در تصمیم‌گیری	آل عمران/۱۵۹	
۷۸	اهمیت شورا و مشاوره در اسلام	بقره/۲۳۳	
۷۹	محدوده مجاز برای مشورت	احزاب/۳۶	
۸۰	اشاره قرآن به تصمیم‌گیری با واژه عزم	بقره/۲۲۷ آل عمران/۱۵۹-۱۸۶ طه/۱۱۵ لقمان/۱۷ شوری/۴۳ احقاف/۳۵، محمد/۲۱	
۸۱	تصمیم‌گیری نهایی مدیر پس از مشاوره	آل عمران/۱۵۹	۲۶
۸۲	عوامل موفقیت مدیریت گذشته نگری	یوسف/۱۱۱	۳۰
۸۳	دانایی و توانایی ویژگی‌های مشاور و	بقره/۲۴۶-۲۴۷	۳

کد	عنوان	سوره و آیه	شماره منبع
	تصمیم‌گیرنده		
۸۴	ویژگی‌های مدیر و تصمیم‌گیرنده: تعقل و خردورزی	زمر/۱۷-۱۸	
۸۵	تقوا و ایمان ویژگی مشاور و تصمیم‌گیرنده	انفال/۶۲	
۸۶	صفات و شرایط کارگزار، مدیر و مشورت	شوری/۳۸	۲۲
۸۷	ویژگی‌های مشاور دانایی	نحل/۴۳	
۸۸	گستره مشورت	احزاب/۳۶	۱۴
۸۹	شیوه‌های مشورت و حدود آن	آل عمران/ ۱۵۹	۱۶
۹۰	مشورت و استفاده از تجارب دیگران و خرد جمعی	آل عمران/۱۵۹	۸
۹۱	شناخت مسئله	اسراء/۳۶	۲۹
۹۲	تبدیل مسئله به فرصت	بقره/۲۱۶	
۹۳	احساس یا ادراک مشکل	مائده/۱۲	
۹۴	اطلاعات کافی	حجرات/۶ توبه/۴۸	
۹۵	توکل	آل عمران/۱۲۲	
۹۶	دفع ضرر مهم‌تر از جلب منفعت	کهف/ ۲ و ۷۹	
۹۷	اجرای تصمیم و بازنگری	اعراف/۴۵	
۹۸	قاطعیت و یقین در اجرای تصمیم	بقره/۱۴۷ انعام/۱۱۲	
۹۹	قدرت علمی و توانایی جسمی برای اجرای تصمیمات	بقره/۲۴۷	
۱۰۰	پیشگامی مدیر در اجرای تصمیمات	نساء/۸۴	
۱۰۱	ابلاغ تصمیمات به کلیه کارکنان	مائده/ ۹۴	
۱۰۲	پذیرش پیامدهای اجرای تصمیم توسط کارکنان	اسراء/۷	
۱۰۳	پیگیری مستمر	بقره/۸۷ آل عمران/۷۵	
۱۰۴	بهره‌گیری هر چه بیشتر از مشاوره	آل عمران/۱۵۹	۲۷
جمع کدها	مجموع موضوعات و عناوین	مجموع سوره	مجموع منابع
۱۰۴	صد و چهار موضوع (با تکرار)	چهل سوره	سی منبع

همان گونه که در جدول قابل ملاحظه است، مجموع موضوعات و عناوین مستخرج از آیات در زمینه تصمیم گیری با تکرار عناوین و موضوعات، یکصد و چهار بار در منابع مورد نظر مورد بحث و تبیین قرار گرفته است. با این حال، تکرار عناوین و موضوعات نزدیک به هم یا مشابه زیاد است؛ بنابراین نیاز به تطبیق سازی موضوعات و عناوین و حذف تکرارها از جدول، جدول و نمودار دیگری را ترسیم خواهد کرد که در آن عناوین و موضوعات بدون تکرار طبقه بندی و به طور منظم تبیین می شود.

طبقه بندی آیات تصمیم گیری به تفکیک موضوعات اصلی

مجموع موضوعاتی که در جدول شماره ۲ در صد و چهار عنوان کدگذاری شده است، در ده عنوان و موضوع اصلی قابل تنظیم و طبقه بندی است:

۱. مراحل تصمیم گیری؛ ۲. ویژگی های تصمیم گیرنده و تصمیم گیری؛ ۳. مشورت، نقش و جایگاه و حدود آن در تصمیم گیری؛ ۴. سبک ها و سطوح تصمیم گیری؛ ۵. شرایط و موقعیت تصمیم گیری؛ ۶. پیامدها و نتایج تصمیم گیری؛ ۷. اصول و مبانی در تصمیم گیری؛ ۸. واژه های معادل قرآنی تصمیم گیری، اهمیت و جایگاه آن؛ ۹. اطلاعات، جایگاه، اهمیت و منابع اطلاعاتی در تصمیم گیری؛ ۱۰. موانع تصمیم گیری.

جدول ۳: طبقه بندی جدید و تلفیق موضوعات کدگذاری شده

ردیف	عنوان/موضوع	کدهای مربوطه	مجموع کدها
۱	کاربرد واژه تصمیم گیری، اهمیت آن در قرآن	۷، ۱۵، ۳۳	۳
۲	شرایط و موقعیت تصمیم گیری	۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵	۴
۳	مبانی و اصول در تصمیم گیری	۶۸، ۱۲، ۸۹، ۱۰، ۱۱	۶
۴	پیامدها و نتایج تصمیم و تصمیم گیری	۱۹، ۳۷، ۵۱، ۵۲، ۸۱، ۱۰۲	۶
۵	موانع تصمیم گیری	۸۱	۱
۶	سبک ها و سطوح تصمیم گیری	۲۱، ۲۲، ۲۶، ۲۷، ۳۹، ۴۰، ۴۱	۸
۷	اطلاعات، منابع اطلاعاتی و جایگاه آن در تصمیم گیری	۱۳، ۳۴، ۳۵، ۴۹، ۵۰، ۵۳، ۶۳، ۹۴	۸
۸	مراحل تصمیم گیری	۵، ۹، ۱۷، ۲۴، ۳۴، ۵۰، ۵۳، ۵۴، ۵۷، ۶۲، ۶۳، ۷۰، ۷۱، ۹۳، ۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۴، ۹۱، ۹۲	۲۰
۹	مشورت، حدود و جایگاه آن در تصمیم گیری	۱۶، ۱۸، ۴۶، ۶۱، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۹، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۸۳، ۸۹، ۹۰، ۱۰۴	۲۱
۱۰	ویژگی های تصمیم، ویژگی های تصمیم گیرنده و مدیر در تصمیم گیری	۱، ۲، ۳، ۶، ۲۸، ۳۱، ۳۲، ۳۶، ۳۸، ۴۷، ۴۸، ۵۵، ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۷۲، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۳	۲۶
مجموع عناوین و موضوعات		مجموع کدها	
ده		یکصد و چهار	

تعیین سطح تحلیل و استناد به آیات (تأییدی، تطبیقی، نظریه‌پردازی)

با توجه به یافته‌های دو موضوع قبل (کمیت آیات استنادی و طبقه‌بندی جدید موضوعات استخراجی از آیات) تقریباً به ۱۱۹ آیه از قرآن کریم در موضوع تصمیم‌گیری با تفاوت در سطح تحلیل استناد شده است؛ لذا پس از بررسی و تدبّر در آیات استخراجی با رویکرد تحلیلی، به بررسی و تعیین سطوح تحلیل آیات استنادی می‌پردازیم؛ بنابراین، مجموعه آیات استنادی از نظر سطح تحلیلی در سه سطح (تأییدی، تطبیقی و نظریه‌پردازی) مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد تا سطح و کیفیت تحلیل آیات مستند مشخص و معین شود.

۱. استنادات تأییدی

بر اساس بررسی‌های انجام شده بسیاری از منابع مدیریت اسلامی یا به طور کلی به بحث تصمیم‌گیری وارد نشده‌اند (ر.ک: نقی پورفر، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، ۱۳۸۵؛ اسماعیلی جوشقانی، مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، ۱۳۹۱؛ افجه‌ای، مدیریت اسلامی، ۱۳۸۸: ۵۷) یا برخی منابع، موضوع تصمیم‌گیری را مطرح نموده‌اند، اما از نظر قرآنی به تبیین و تحلیل آیات تصمیم‌گیری نپرداخته‌اند (ر.ک: حیدری تفرشی، مدیریت اسلامی، ۱۳۸۶: ۲۰۲؛ علی احمدی، مبانی و اصول مدیریت، ۱۳۸۶: ۱۳۰؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۰: ۵۴ و...). این دسته از منابع از موضوع مورد بحث یعنی استنادات تأییدی خارج است، زیرا موضوع این بحث، منابعی است که به آیات قرآنی استناد نموده است؛ بنابراین، از نظر کیفیت محتوایی، در بسیاری از منابعی که در آنها به تبیین تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن پرداخته شده است، تنها به ذکر آیه یا اشاره به مفهوم آیه به عنوان شاهد بسنده است (ر.ک: نبوی، مدیریت اسلامی، ۱۳۷۷: ۲۵۹؛ علی احمدی، مبانی و اصول مدیریت اسلامی، ۱۳۸۶: ۱۵۷-۱۵۵) که از میان سه سطح از نظر سطح تحلیل، در سطح اول (تأییدی) قرار می‌گیرند. ۶۵ در این موارد نویسنده به گونه‌ای سعی نموده است در حوزه تصمیم‌گیری، آیات قرآنی را به عنوان مؤیدات مسئله تصمیم‌گیری از منظر قرآن کریم مطرح نماید (ر.ک: قرائتی، سیصد نکته در مدیریت اسلامی، ۱۳۹۱: ۱۴۳-۱۴۶؛ عنان شیخ الارض، دباس، ۱۴۲۳: ۹۲-۹۳ و...).

آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	تصمیمات باید آگاهانه، عادلانه، منطبق با حق و آیین حق	مدیریت اسلامی، محمدرضا سرمدی	تأییدی
۲	لوازم تصمیم‌گیری مشورت	مدیریت اسلامی، محمدحسن نبوی	تأییدی
۳	پیامدهای تصمیم	۳۰۰ نکته مدیریتی در قرآن، محسن قرائتی	تأییدی
۴	گذشته‌نگری در تصمیم‌گیری‌ها	نگرشی به مدیریت اسلامی، سید رضا تقوی دامغانی	تأییدی
۵	مراحل تصمیم‌گیری دقیق و ویژگی‌های فرمان	قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، گردآورنده محسن عباس نژاد	تأییدی

جدول نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «تأییدی»

در این نوع تحلیل، قالب ارائه مطالب مدیریت اسلامی، به ویژه استنادات قرآنی تصمیم‌گیری، گرچه ساختار دانش مدیریت غربی ندارد، اما رویکرد ارائه استنادات قرآنی در موضوع تصمیم‌گیری به صورت موردی و جزئی است و مشتمل بر همه آیات متناظر در بحث تصمیم‌گیری نیست، بلکه به صورت «پیام» و برداشتی از آیات قرآن کریم مطرح می‌شود. حال، سؤال این است که آیا ذکر پیام یک و یا چند آیه، می‌تواند بیان‌نگر نظریه و دیدگاه قرآنی باشد؟ یا بیان پیام آیات می‌تواند بیان‌نگر نظریه و دیدگاه قرآن در موضوع مورد نظر باشد؟ قطعاً نمی‌توان چنین حرفی را پذیرفت؛ لذا چنین مطالبی را می‌توان از نظر سطح تحلیل، «تأییدی» اطلاق نمود، زیرا نویسنده تلاش نموده است که در راستای بیان مطلب علمی، پیام و برداشتی از آیه ارائه نماید. گرچه این نوع تحلیل در حد خود شاید بتواند مورد قبول واقع شود، اما اشکال آن این است که چون جزئی است و دیدگاه قرآن به عنوان یک مجموعه مورد بررسی قرار نگرفته است، احتمال تأیید و استخراج مطلب علمی از قرآن، ضعیف خواهد بود؛ زیرا نمی‌توان با چنین سطح تحلیلی، دیدگاه قرآن را راجع به مطلب علمی صحیح ارائه نمود.

۲. استنادات تطبیقی

در این نوع تحلیل، قالب ارائه مطالب مدیریت اسلامی، به ویژه استنادات قرآنی تصمیم‌گیری، همان ساختار دانش مدیریت غربی است که به نظر می‌رسد جهت سازگاری آموزه‌های قرآنی با دانش مدیریت و سازمان ارائه شده است؛ بنابراین، پرسش این است که آیا صرف ذکر یک یا چند آیه، می‌تواند بیان‌نگر نظریه و دیدگاه قرآنی باشد؟ یا بیان پیام آیات می‌تواند بیان‌گر نظریه و دیدگاه قرآن در موضوع مورد نظر باشد؟ به طور قطع نمی‌توان چنین قولی را پذیرفت؛ لذا چنین مطالبی را می‌توان از نظر سطح تحلیل، «تأییدی» اطلاق نمود؛ زیرا نویسنده تلاش کرده که در سازگار نشان دادن مطلب علمی با آموزه‌های قرآنی از آیات قرآن کریم استفاده نماید. گرچه این نوع تحلیل در حد خود شاید مورد قبول واقع شود، اما اشکال اصلی در این است که چون عموم آیات مورد بررسی قرار نگرفته است، احتمال خلاف و عدم تأیید نظریه دانش مدیریت از سوی قرآن کریم نیز وجود دارد؛ لذا نمی‌توان با چنین سطح تحلیلی، مدعی ارائه دیدگاه و نظریه قرآنی و اسلامی شد.

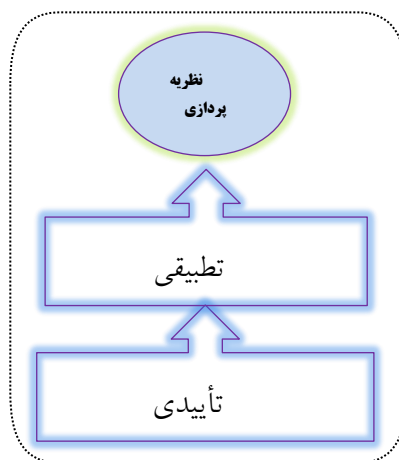
بنابراین سطح دوم از آیات و مطالب استنادی در منابع مورد نظر، سطح تطبیقی است، به طوری که تلاش چنین مؤلفانی، تطبیق مطالب دانش مدیریت و سازمان با آموزه‌های قرآنی و اسلامی بوده است.

	آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	اعراف/۱۱۵-۱۱۶	معنای تصمیم‌گیری	اصول الاداره من القرآن و السنه، جمیل جودت	تطبیقی
۲	آل عمران/۱۵۹	تصمیم‌گیری بعد از مشاوره متمرکز	اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، اصغر مشبکی	تطبیقی
۳	زمر/۱۷-۱۸	انتخاب بهترین راه‌حل	مدیریت در اسلام، علی آقا پیروز	تطبیقی
۴	انعام/۵۰ آل عمران/۱۵۹	سبک‌های تصمیم‌گیری و رهبری	مدیریت از منظر کتاب و سنت، سیدصمصام الدین قوامی	تطبیقی
۵	زمر/۱۷-۱۸	ویژگی‌های مشاور و تصمیم‌گیرنده؛ تعقل و خردورزی	تصمیم‌گیری در جامعه اسلامی، علی خوشخو	تطبیقی

جدول نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «تطبیقی»

۳. استنادات نظریه پردازانه

گرچه عناوین ذکر شده در موضوع تصمیم‌گیری، خوب و مناسب است، هیچ یک از منابع مذکور آیات و موضوعات مورد نظر را یکجا و در یک مجموعه واحد مورد بررسی و تحلیل قرار نداده است؛ به عبارت دیگر، آیات به طور متفرقه و پراکنده و در منابع مختلف تبیین شده است؛ بنابراین، از دیدگاه «نظریه‌پردازی» و تولید «نظریه» قرآنی تصمیم‌گیری، نمی‌توان نظریه‌پردازی و تولید نظریه قرآن قلمداد نمود. برخی از بزرگان چون شهید صدر^۱ معتقدند در نظریه‌پردازی قرآنی باید موضوع را به قرآن کریم عرضه کرد و همه آیات موضوع مورد نظر را جمع‌آوری و تحلیل نمود تا بتوان نظریه قرآنی را تولید نمود. در غیر این صورت، نمی‌توان با چند آیه و به صورت جزئی و با برداشت از یک آیه مدعی نظریه قرآنی شد (ر.ک: صدر، المدرسة القرآنية، ۱۴۲۶: ۲۳-۳۰)؛ یعنی از میان سه نوع سطح تحلیلی که امکان دارد برای آیات استنادی در منابع مدیریت اسلامی وجود داشته باشد، همان گونه که در شکل ۲ ارائه شده است، غالباً آیات در دو سطح تحلیل «تأییدی» و «تطبیقی» قرار دارند.

شکل ۲: سطوح تحلیل در آیات استنادی تصمیم‌گیری

بنابراین می‌توان گفت، در هیچ یک از منابع مورد بررسی به نظریه‌پردازی در حوزه تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن کریم پرداخته نشده است.

گرچه در کتاب «تصمیم‌گیری حکیمانه؛ رویکردی جدید به الگوسازی در مدیریت»، گروهی از اساتید دانشگاهی با انجام یک طرح پژوهشی «مدل تصمیم‌گیری حکیمانه» را

مطرح نموده‌اند. در این اثر مدل تصمیم‌گیری حکیمانه، مبانی و مفروضات اساسی مدل و مقایسه آن با مدل‌های رایج تصمیم‌گیری رایج مورد بررسی قرار گرفته است و در واقع، نظریه‌پردازی صورت گرفته است، اما با توجه به موضوع بحث این پژوهش که رسیدن به نظریه قرآنی در حوزه تصمیم‌گیری است، در این اثر از این نظر به آیات و روایات استناد نشده است (ر.ک: باقریان، تصمیم‌گیری حکیمانه رویکردی جدید به الگوسازی در مدیریت، ۱۳۸۰: ۳-۹۶). پس نمی‌توان این را نظریه و الگوی قرآنی دانست؛ گرچه یک الگوی اسلامی باشد، زیرا در نظریه قرآنی می‌بایست به مجموع آیات قرآنی متناظر مراجعه و با تحلیل و بررسی و کشف مبانی، مؤلفه‌ها و... نظریه قرآنی را ارائه نمود، در حالی که الگوی تصمیم‌گیری حکیمانه چنین کاری صورت نگرفته است. بنابراین این کتاب از موضوع این تحقیق خارج خواهد بود.

جمع‌بندی و تحلیل انتقادی استنادات قرآنی

۱. در مجموع، استناد به ۱۱۹ آیه در موضوع تصمیم‌گیری در منابع سی‌گانه، نقطه قوت و حائز اهمیت است و از نظر موضوعی و موضوعات استخراجی نیز ۱۰۴ عنوان و موضوع با موارد تکراری آن در ابعاد مختلف تصمیم‌گیری در این منابع طرح و تبیین شده است. این نشان می‌دهد که هم از نظر حجم آیات استنادی و هم از نظر موضوعاتی استخراجی حجم وسیعی از آیات در موضوعات گوناگون تصمیم‌گیری مطرح و بیان شده است.

۲. طبق بررسی‌های انجام شده بسیاری از منابع مدیریت اسلامی یا اصلاً به بحث تصمیم‌گیری وارد نشده‌اند و یا برخی منابع موضوع تصمیم‌گیری را مطرح نموده‌اند، اما از نظر قرآنی به تبیین و تحلیل آیات تصمیم‌گیری نپرداخته‌اند.

۳. از نظر سطح تحلیلی، بسیاری از منابعی که در آنها به تبیین تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن پرداخته شده است، در حد ذکر آیه یا اشاره به مفهوم آیه به عنوان شاهد بسنده شده است. نه در حد تحلیل و استنباط مطلب علمی از آیات تصمیم‌گیری.

۴. از بررسی‌ها این نکته به دست آمد که از نظر موضوعی، بسیاری از موضوعات استخراجی مربوط به «مشورت»، «اهمیت مشورت»، «حدود مشورت» و... مطرح شده که گرچه برخی متوجه این نکته بوده‌اند که مشورت را در ضمن بحث تصمیم‌گیری مطرح نمایند، ولی برخی آن را به عنوان یک موضوع مستقل به نوعی خارج از موضوع تصمیم‌گیری مطرح نموده‌اند.

۵. گرچه آمار ۱۱۹ آیه و ۱۰۴ موضوع و عنوان در موضوع تصمیم‌گیری، خوب و مناسب است، اما هیچ یک از منابع مذکور آیات و موضوعات مورد نظر را یکجا و در یک مجموعه واحد (در سطح نظریه‌پردازی قرآنی) مورد بررسی و تحلیل قرار نداده است؛ به عبارت دیگر، آیات به صورت متفرقه و پراکنده و در منابع مختلف تبیین شده است؛ بنابراین، از دیدگاه «نظریه‌پردازی» و تولید «نظریه» قرآنی تصمیم‌گیری، نمی‌توان نظریه‌پردازی و تولید نظریه قرآنی قلمداد نمود. چنان که برخی از بزرگان چون شهید صدر^{۱۱} معتقدند در نظریه‌پردازی قرآنی باید موضوع را به قرآن کریم عرضه کرد و همه آیات موضوع مورد نظر را جمع‌آوری و تحلیل نمود تا بتوان نظریه قرآنی را تولید نمود. در غیر این صورت، نمی‌توان با چند آیه و به صورت جزئی و با برداشت از یک آیه مدعی نظریه قرآنی شد.

از این نگاه می‌توان گفت، در هیچ‌یک از منابع مورد بررسی به نظریه‌پردازی در حوزه تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن کریم پرداخته نشده است؛ لذا لازم است در مقاله‌ای مستقل با استفاده از داده‌های این پژوهش به آن پرداخته شود.

بر این اساس از نظر نگارنده، مطالب منابع مذکور با وجود مزایای زیادی که برخی از آنها ذکر شد، از نظر تحلیلی، نظریه‌پردازی و تولید مفاهیم علمی، به ویژه تولید «نظریه قرآنی تصمیم‌گیری» و «تولید علم قرآنی» در حدی نیستند که بتوان به آنها تولید علمی یا نظریه‌پردازی علمی در موضوع تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن کریم نسبت داد؛ زیرا هیچ یک از منابع احصا شده اقدام به جمع‌آوری کامل آیات در موضوع تصمیم‌گیری نکرده و به تحلیل دیدگاه قرآن پرداخته‌اند و به عبارت دیگر، با هدف کشف «نظریه قرآنی» در حوزه تصمیم‌گیری وارد نشده و کسی از نویسندگان مذکور نیز مدعی چنین مطلبی نگشته است. لذا جای یک بحث علمی جامع که دربرگیرنده آیات تصمیم‌گیری در یک مجموعه واحد باشد و به تحلیل و نظریه‌پردازی در موضوع تصمیم‌گیری بپردازد، خالی است و باید با توجه به مجموعه آیات مذکور و دیگر آیاتی مشابه به نظریه‌پردازی در موضوع تصمیم‌گیری از دیدگاه قرآن کریم پرداخته شود تا بتوان از این طریق، الگوها و مدل‌های علمی و کاربردی را ابتدا به جامعه علمی و سپس به مدیران و مسئولان تصمیم‌گیرنده عرضه کرد.

بنابراین با توجه به نتایج این نوشتار می‌توان «نظریه قرآنی تصمیم‌گیری» را در مقاله جداگانه از آیات قرآن کریم کشف، استخراج و به جامعه علمی عرضه نمود.

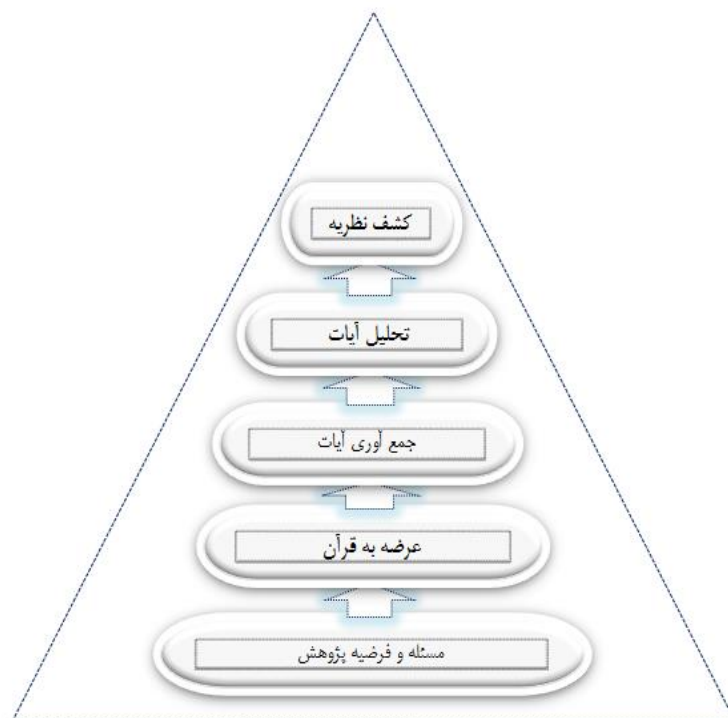
نتیجه

پژوهش حاضر با استفاده از نرم‌افزارهای نمایه‌محلات و سامانه‌های جست‌وجوگر کتابخانه‌ای و اینترنتی انجام گرفته و منابع موجود در حوزه تصمیم‌گیری با توجه به دو مسئله «تعیین کمیت آیات استنادی در موضوع تصمیم‌گیری» و «تعیین سطح تحلیل آیات استنادی در مسئله تصمیم‌گیری» (تأییدی، تطبیقی، نظریه‌پردازی) بررسی شده‌اند؛ از این جهت در حوزه مدیریت اسلامی، به ویژه دانش مدیریت قرآنی، پس از بررسی آثار منتشر شده با روش فرا تحلیل، حاصل کار این پژوهش در درجه اول تعیین «کمیت آیات تصمیم‌گیری» و در مرحله بعد بررسی و تعیین سطوح تحلیل آیات استنادی در آیات قرآن کریم در موضوع تصمیم‌گیری بوده است؛ براین اساس یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که منابع بررسی شده از هر دو جنبه کمیت استناد به آیات تصمیم‌گیری و سطح تحلیل آیات استنادی، متفاوت و گوناگون هستند، به طوری که برخی از نظر کمیت، به حجم کمی از آیه‌ها استناد نموده‌اند. اما از نظر سطح تحلیل آیات استنادی، غالباً منابع بررسی شده دارای ضعف اساسی هستند؛ از این رو، تولید مفاهیم علمی و مبانی قرآنی در حوزه تصمیم‌گیری در آنها صورت نگرفته یا در حد نظریه‌پردازی و تحلیلی نیست. با توجه به تألیفات انجام شده در موضوع تصمیم‌گیری از منظر قرآن و اسلام و با مقایسه آنها با موضوع این پژوهش، موضوع مورد نظر با چنین رویکردی مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته است. گرچه راجع به برخی از ابعاد آن، تحقیقاتی صورت گرفته است.

هدف نهایی از این پژوهش، رسیدن به کمیت، کیفیت و نوع استنادات قرآنی در حوزه «تصمیم‌گیری» است که در این نوشتار در منابع مدیریتی با رویکرد قرآنی و اسلامی پی‌گیری شد و نتایج آن تبیین گردید.

با در نظر داشت مباحث تبیین شده، الگوی پیشنهادی در نظریه‌پردازی قرآنی در حوزه موضوعات سازمان و مدیریت به شکل ذیل پیشنهاد می‌شود:

شکل: ۳. الگو و مدل ساده پیشنهادی از مراحل اصلی نظریه پردازی قرآنی در حوزه سازمان و مدیریت

منابع

۱. ابراهیمی، محمدحسین، مدیریت اسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۳۷۹ش.
۲. ابن منظور محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
۳. ابوالعینین، جمیل جودت، اصول الإدارة من القرآن و السنة، بیروت: دار و مکتبه الهلال، ۲۰۰۲م.
۴. احمدی، مسعود، مدیریت اسلامی، تهران: نشر ویرایش، ۱۳۸۳ش.
۵. استیفن پی. رابینز و دیوید ای. دی سنزو، مبانی مدیریت، ترجمه دکتر سعید محمد اعرابی، محمدعلی حمید رفیعی و بهروز اسراری ارشاد، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ هفتم، ۱۳۸۷ش.
۶. افجه‌ای، سیدعلی اکبر، مدیریت اسلامی، انتشارات جهاد دانشگاهی، واحد علامه طباطبائی چاپ هشتم، ۱۳۸۸ش.
۷. باقریان، محمد، تصمیم‌گیری حکیمانه رویکردی جدید به الگوسازی در مدیریت، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۸۰ش.
۸. بی‌نام، تصمیم‌گیری شورایی، تألیف گروه توسعه فن‌آوری، پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی جامع المصطفی ﷺ العالمیه، ۱۳۸۸ش.
۹. پاریزی، مهد ایران‌نژاد و پرویز ساسان‌گهر، سازمان و مدیریت از تئوری تا عمل، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۳ش.
۱۰. پیروز، علی آقا، ابوطالب خدمتی، عباس شفیعی، سید محمود بهشتی نژاد، مدیریت در اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ پنجم، ۱۳۸۶ش.
۱۱. جاسبی عبدالله، مباحثی از مدیریت اسلامی (مجموعه مقالات) انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۸۰ش.
۱۲. جاسبی، عبدالله، تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی الگوی تصمیم‌گیری الهی - عقلایی، مجله اقتصاد و مدیریت شماره ۲۴ و ۲۵، ص ۲۳-۵.
۱۳. جمعی از علماء و دانشمندان، نگرشی بر مدیریت در اسلام، / (مجموعه مقالات ارائه شده در چهارمین سمینار بین‌المللی مدیریت اسلامی) تهران، شرکت تعاونی خدماتی و انتشاراتی علوم مدیریت، چاپ دوم، ۱۳۷۵ش.

۱۴. جوشقانی محمد اسماعیلی، مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، قم نشر نصاب، ۱۳۹۱ ش.
۱۵. حیدری تفرشی، غلامحسین، مدیریت اسلامی، اراک، انتشارات نویسنده، ۱۳۸۶ ش.
۱۶. دانایی‌فرد، حسن، استراتژی‌های نظریه‌پردازی، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوم، ۱۳۹۲ ش.
۱۷. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن تحقیق: صفوان عدنان داودی، دمشق - بیروت: دارالعلم - الدارالشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۹. رجبی، جواد، سبک تصمیم‌گیری برگرفته از سیره اهل بیت (علیهم‌السلام)، دوفصلنامه تخصصی معارف اسلامی و مدیریت/انجمن علمی مدیریت سال دوم، شماره دوم، مؤسسه علوم انسانی، ۱۳۹۴ ش.
۲۰. رضائیان، علی، تهران: مبانی سازمان و مدیریت، سمت چاپ پانزدهم، ۱۳۹۰ ش.
۲۱. رضوانی، حمیدرضا، روش تحقیق در مدیریت، تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر، ۱۳۹۰ ش.
۲۲. سرمدی، محمدرضا، مدیریت اسلامی، دانشگاه پیام نور، چاپ نهم، ۱۳۸۲ ش.
۲۳. صدر، سید محمد باقر، المدرسة القرآنیة، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۱۲ ق.
۲۴. عابدی جعفری، حسن، معصومی مهر، حمیدرضا، مدیریت اسلامی (مدل‌ها و موانع تحقق آن در جامعه و سازمان‌ها)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲ ش.
۲۵. عباس نژاد، محسن، قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه مشهد، ۱۳۸۴ ش.
۲۶. علی احمدی، علیرضا، علی احمدی، حسین، مبانی و اصول مدیریت اسلامی، تهران: انتشارات تولید دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ش.
۲۷. علیزاده، محمدجواد، قرآن و مدیریت راستین، ۱۳۷۷ ش.
۲۸. عنان شیخ الارض، احمد عبدالسلام دباس، بیروت: الادارة الرشیده، / دارالفکر، ۱۴۲۳ ق.
۲۹. فاضلی، «مقاله سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در نظام رهبری و مدیریت اسلامی از دیدگاه عقل و وحی»، (مجموعه مقالات).

۳۰. قرائتی، محسن، سیصد نکته در مدیریت اسلامی بر اساس تفسیر نور، تهران، سازمان چاپ و انتشارات اوقاف، چاپ پنجم، ۱۳۹۱ش.
۳۱. قرشی سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الإسلامية، چاپ ششم، ۱۳۷۱ش.
۳۲. قوامی، سیدصمصام الدین، مدیریت از منظر کتاب و سنت، مرکز تحقیقات علمی خبرگان خبری، ۱۳۸۳ش.
۳۳. لویید جی. نایگرو، تصمیم‌گیری در بخش دولتی، ترجمه منوچهر غیبی، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۲ش.
۳۴. مردمی، ابوالقاسم، «مروری بر ادبیات تحقیق تصمیم‌گیری در مدیریت اسلامی»، فصلنامه مصباح، سال سوم، شماره ۱۲، از ۱۳۹-۱۵۲، ۱۳۷۳ش.
۳۵. مشبکی، اصغر «مطالعه تطبیقی اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام» (مجموعه مقالات).
۳۶. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ سوم، ۱۴۳۰ق.
۳۷. نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۷۷ش.
۳۸. نقی پورفر، ولی الله، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: چاپ بی‌ست و چهارم، ۱۳۸۵ش.
۳۹. نقی امیری، علی، تصمیم‌گیری، رهبری و ارتباطات اثربخش در قرآن بر اساس داستان سلیمان و ملکه سبا (قرآن و مدیریت ۲). بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه.
۴۰. الوانی، سید مهدی، تصمیم‌گیری و تعیین خط و مشی دولتی، دکتر سیدمهدی الوانی، تهران: سمت، چاپ ششم، ۱۳۷۷ش.
۴۱. الوانی، سید مهدی، مدیریت عمومی، تهران: نشر نی، چاپ چهل و یکم، ۱۳۸۹ش. ۷۵
۴۲. هرولد کونتز، سیریل اودانل، هانیز ویهریخ، اصول مدیریت ترجمه محمد علی طوسی، علی اکبرفرهنگی، سید امین الله علوی، اکبر مهدویان، تهران، مؤسسه عالی آموز و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، چاپ ششم، ۱۳۸۵ش.